

De tyske gravflytninger 1958-1968

Af Finn Riber Jensen, Holsted

Sognepræsten i Åstrup og Starup sogne i Ribe Stift, Knud Høgsbro Østergaard, efterlod sig ved sin død i oktober 1987 et meget omfattende arkiv. Det var især kirkehistoriske og kirkearkæologiske sager, der havde beskæftiget ham, men også arkivalier om aktuelle kirkelige spørgsmål, som han selv blev involveret i, opbevarede han omhyggeligt.

En af disse aktuelle sager var flytningen af de tyske grave fra 2. Verdenskrig til et begrænset antal større kirkegårdsanlæg forskellige steder i Danmark. Det blev en sag, som strakte sig over ti år fra 1958 til 1968, og som fremkaldte voldsomme reaktioner i befolkningen. Talrige læserindlæg i dagspressen blev fulgt op af skarpe redaktionelle kommentarer, menighedsråd landet over, men især i Jylland, protesterede mod kirkeministerium og politikere. Ombudsmanden blev flere gange inddraget i sagen, i Folketinget var der forespørgsler og redegørelser, og hele striden fandt vej til både Landsret og Højesteret. Egentlig drejede striden sig kun om to enkle spørgsmål: Respekten for gravfreden og kompetencefordelingen mellem minister og menighedsråd. Det kunne dog ikke undgås, at den anti-tyske atmosfære fra besættelsestiden kom til at farve hele sagen lige fra læserbreve til retssag. Det var helt sikkert ikke de protesterende menighedsråds ønske, at der skulle slås på det nationale følelsesregister, men erindringen om besættelsestiden var på det tidspunkt så frisk, at det ikke var muligt at undgå. Det gjor-

de striden ubehagelig skarp, men det havde ikke indflydelse på den retslige afgørelse, hvorimod det nok medvirkede til, at den praktiske gennemførelse af gravflytningerne forsøgte at nedtone de nationalistiske aspekter.

I slutningen af 50'erne henvendte den vesttyske forbundsregering sig til den danske regering for at opnå en aftale på regeringsplan om samling af tyske krigsdøde (både soldater og flygtninge) på et mindre antal danske kirkegårde. Forhandlingerne herom resulterede i en Overenskomst mellem Danmark og Tyskland af 3.oktober 1962. Ved krigsdøde forstås »medlemmer af den tyske værnemagt« og »andre personer med tysk statsborgerret, der er døde i forbindelse med krigsbegivenheder under den 2. Verdenskrig«. Disse krigsdøde skal samles på nærmere aftalte kirkegårde for at give bedre mulighed for tilsyn og vedligeholdelse. I artikel tre aftales det, at de nye gravpladser skal henligge urørte i 60 år »med mulighed for yderligere forlængelse«. Det er Tyskland, der afholder udgifterne ved opgravning, flytning og indretning og vedligeholdelse af de nye begravelsesområder. Men i artikel fire hedder det dog, at »det er en forudsætning, at anlæggelse og indretning af gravene sker med hensyntagen til forholdene på de enkelte steder, således at de pågældende kirkegårdes helhedspræg ikke forstyrres«, en bestemmelse, som uden tvivl skulle imødekomme en del af den folkelige protest, nemlig angsten for at der nu skulle indrettes

store, monumentale tyske kirkegårdsanlæg. En som det skulle vise sig vigtig bestemmelse i artikel 10 undtager fra gravflytning krigsdøde, hvor »påørende eller andre enkeltpersoner har erhvervet ret til gravstedet eller betaler for dets vedligeholdelse«. I øvrigt forpligter den danske regering sig til at sikre, at der ikke sker ændringer med de nuværende tyske gravsteder, indtil flytning kan finde sted. Det fik en vis betydning for den senere folkelige protest, at der i artikel seks bestemmes, at det danske kirkeministeriums befuldmægtigede vil være tyskerne behjælpelige med flytningerne, og at »enhver ligflytning skal forud godkendes af den befuldmægtigede, som af Volksbund må underrettes om tidspunktet for iværksættelsen, for at han kan være til stede ved hver flytning«.

Endelig aftales det, at den tyske forbundsstat overdrager hele det praktiske arbejde til Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge.

Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge blev oprettet den 16. december 1919 i Berlin for at varetage arbejdet med flytning og pasning af de talrige tyske grave efter 1. Verdenskrig. Det er en privat organisation (e.V. = eingetragener Verein), som af staten har fået overdraget disse opgaver, der finansieres af offentlige tilskud, af medlemsbidrag og af årlige indsamlinger. Organisationen fik mangfoldigt forøget sine opgaver efter 2. Verdenskrig. Da gravflytningerne skulle i gang i Jylland, hvor den folkelige modstand var stærkest, tog Volksbund selv initiativ til at orientere de berørte menighedsråd om sit arbejde i en rundskrivelse af 3. maj 1966. Den blev fremsendt i dansk oversættelse af den pensionerede rektor Marius Ravn i Haderslev, der i disse år fungerede som Volksbunds forbindelsesled til de danske myndigheder. Skrivelsen oplyser, at Volksbund i 1964 brugte 18,8 mio DM. Heraf kom de 7,3 mio. fra den tyske regering, mens over 11 mio. stamme-

de fra frivillige bidrag og medlemsbidrag fra ca. 740.000 medlemmer. Foreningen arbejder i alle europæiske lande og flere steder i Asien og Afrika. Kontoret i Kassel modtog i 1964 over 25.000 henvendelser fra tyske familier angående krigsdøde og deres gravsteder. Kontoret opfyldte over 20.000 ønsker om at nedlægge blomster og skaffe fotos af gravene, og der blev i det pågældende år gennemført 86 fællesrejser (med 50% billet-rabat!) »for at de påørende kunne få lejlighed til at dvæle ved deres grave«. Foreningen havde et omfattende ungdomsarbejde igang. Der blev i 1964 afholdt 32 ungdomslejre i Frankrig, England, Østrig, Italien og Holland med næsten 7.000 deltagere. Det var unge, som brugte noget af deres ferie til at anlægge og vedligeholde grave i mange forskellige lande (også i Oksbøl ved Varde). Om forholdene i Danmark hedder det i rundskrivelsen, at der ligger 26.000 tyske krigsdøde på 480 kirkegårde. »Bibeholdelsen af de mange små begravelsessteder ville medføre store udgifter og kræve meget arbejde, derfor har regeringen i Bonn ønsket at samle disse på et mindre antal kirkegårde i lighed med, hvad der er sket i mange andre lande« (der ville herved blive tale om ca. 5.000 flytninger). På baggrund af de danske protester understreger Volksbund, at man »ikke med rette kan påstå, at gravflytning er et specielt tysk forehavende«, for det er almindeligt i alle lande med særlige soldaterkirkegårde efter de store krige, og »efter 1. Verdenskrig samlede Danmark ca. 140 faldne sønderjyder på kirkegården i Braine (Frankrig)«. Hvad Volksbund derimod ikke nævner er, at af de 26.000 tyske begravelser i Danmark var de 15.000 civile flygtninge, heraf mange børn, døde i slutningen af eller lige efter krigen i de lejre, hvor de havde fået ophold, og derfor blev de begravet på de pågældende sognes kirkegårde. Det var just det forhold, der indgik i den

danske modvilje mod flytningerne. Folksbund udgav i 60'erne et månedsblad *Kriegsgräberfürsorge*, som beretter om arbejdet med at katalogisere gravene for 2,1 mio krigsdøde i 2. Verdenskrig, arbejdet med gravflytningerne og indretning og vedligeholdelse af begravelsespladser («Ehrenfelder»). Det fremgår klart af dette månedsblad, at det er soldaterkirkegårde, der tænkes på, altså døde, der er faldet i krigen, og der henvises til en række internationale konventioner, som forpligter landene til at sikre disse døde varig gravfred («dauerndes Ruheort»). I Tyskland blev af nazisterne denne optagethed af soldatergravene udmøntet i en årlig mindededag for de heltemodige soldater («Heltengedenktag»). Nu ville Folksbud så sætte kræfterne ind på at ændre denne mindededag med et stærkt patriotisk anstrøg til en årlig »Volkstrauertag« (en folkelig sørgedag), hvor gravene skulle mane til forsoning over grænserne og til arbejde for fred mellem folkene. Trods alle gode og oprigtige hensigter kan det ikke nægtes, at det endnu i 1960'erne, 20 år efter krigen, var svært for den danske befolkning at forstå en tysk fredsappel, der i den grad knyttede sig til en i bogstaveligste forstand død fortid. Mange danskere følte det som en dødekult, der virkede udansk og mindede for meget om »de fem forbandede år«, mens freds- og forsoningsarbejdet i stedet for burde vende blikket mod nutiden og fremtiden.

Menighedsrådenes protester

Den danske modvilje mod gravflytningerne indeholdt en bred vifte af begrundelser og rakte lige fra passiv beklagelse til stærke fordømmelser og tilløb til aktiv modstand. Naturligt nok var det menighedsrådene, der først rørte på sig. Der var her tale om tre centre for protesterne: Ørsted Sogn i Århus Stift med provst Johs. Asmund som initiativtager, Birkerød Sogn

i Helsingør Stift (sognepræst Svend Melbye) og Vester Starup Sogn i Ribe Stift med sognepræst Knud Høgsbro Østergaard som den drivende kraft. Her drejer det sig om Vester Starup, men de to andre centre vil senere blive inddraget.

Det blev Ribe Amts Menighedsrådsforening, der begyndte protesten med en udtalelse fra et møde i Varde den 9. maj 1958. Det var fire år før aftalen om gravflytning mellem Danmark og Tyskland, men der var på det tidspunkt allerede truffet aftaler med Luxemburg, Norge, Belgien, Frankrig, Italien og Ægypten, så det stod klart, at turen snart måtte komme til Danmark.

Østergaard havde skrevet udkastet til den udtalelse, som blev enstemmig vedtaget på mødet den 9. maj 1958. Det hedder her, »at man finder en sådan krænkelse af gravfreden ubegrundet, ganske usømmelig og i strid med de for vore kirkegårde gældende vedtægter ... især mod § 29 pkt.1: Kirkegården er indviet, og dens fred må ikke forstyrres, smlg. Danske Lov II -22-34: Der må ej heller i kirken eller paa kirkegaarden nogen grav graves, mures eller åbnes uden kirkeværgernes og kirkens forsvars videnskab og tilladelse.«

Til slut henstillede man, at »det tyske ønske afvises som stridende mod dansk kristen tankegang, sæd og skik.«

Det fremgår af protesten, at der var tre argumenter for modstanden: Gravfreden, kompetencespørgsmålet og det nationale. Om gravfreden henviste man direkte til vedtægterne for alle danske kirkegårde. Det hørte til sjældne undtagelser, at man kunne få lov til at flytte en grav. Hvis der i særlige tilfælde blev givet tilladelse hertil, så var spørgsmålet: Hvem kunne give en sådan tilladelse? Her henviste man til Danske Lov, som sagde, at det kunne kirkeværgen og »Kirkens Forsvar«, underforstået de lokale myndigheder ved kirke og kirkegård, altså

menighedsrådet. Man har næppe tænkt sig, at det kunne ske uden om kirkeministeriet, men i alle tilfælde måtte man forudsætte, at også menighedsrådet gav sin tilladelse. Foruden disse to argumenter kom så også det nationale synspunkt ind i billedet: Det stred mod »dansk tankegang, sæd og skik«.

Allerede to uger før denne udtalelse var pastor Østergaard trådt frem i pressen med en uddybning af disse synspunkter i kroniken »Lad dem hvile i fred!« (Jyllands-Posten 26.4.58). Det dansk-nationale synspunkt får her en noget større vægt: »Det er da vel ikke meningen, at man vil samle de døde på et eller andet sted her i landet for at indrette en mindeplads, som skal tjene et eller andet »propaganda-formål?« – Der var jo mange af dem, som i levende live var modstandere af den krig, de var tvunget ind i med magt«. Østergaard havde to tyske gravpladser på Vester Starup Kirkegård, som han i de næste ti år værnede om med næb og klør! I den ene var begravet en 16-årig soldat Heinz Wendler. Han havde stjålet et vækkeur fra et værksted, hvor han stod vagt, og blev som straf

beordret til Østfronten. Dagen før afrejsen skød han sig selv i en bunker i Tofterup Stationsby i juni 1944 og blev samme aften begravet på Starup Kirkegård af værnemagten, uden gejstlig medvirken. I den anden grav lå en knap to år gammel dreng Claus Conrad, flygtningebarn fra Königsberg. Faderen var faldet på Østfronten, moderen var forsvundet i flygtningestrømmen. Fem døgn i et beskyttelsesrum fyldt med kalkstøv, en tur over isen til det skib, der skulle føre flygtningene til København, mangel på næring og til slut opholdet i den overfyldte og usunde barak i Starup var mere, end den to-årige kunne stå igennem. Han døde den 16. maj 1945 og blev begravet af pastor Østergaard på Starup Kirkegård.

Disse to skæbner førte Østergaard i de kommende år frem med stor inderlighed og en utrættelig udholdenhed som to typiske eksempler over for alle dem i offentligheden – pressen, politikere, kirkefolk, jurister, tyske bekendte – som han håbede at kunne få hjælp fra. Fra kolleger modtog han andre eksempler, som han syntes underbyggede påstanden om, at en flytning til en tysk fælleskirkegård var urimelig. Der var baltiske og polske og franske, indrulleret som soldater i den tyske hær. Der var soldater, der havde gjort oprør og var blevet skudt af det tyske militær, og der var barnegrave, hvor der næppe var ligrester tilbage, som kunne flyttes. Det var i stigende grad kravet om respekt for gravfreden, der var omdrejningspunktet i Østergaards argumentation.

Et andet centrum for modstanden var i Ørsted ved Randers, hvor provst Johannes Asmund udfoldede en næsten lige så ihærdig skribentvirksomhed som pastor Østergaard. Asmund, der var næstformand i landsforeningen for menighedsråd, lagde imidlertid hovedvægten på kompetencespørgsmålet: Hvem skulle og kunne give tilladelse til gravflytning? Kirke-

Vester Starup Kirke. (Foto: Aastrup Sognearkiv).

juraen kom ind i billedet. Menighedsrådet i Ørsted gjorde det synspunkt gældende, at det måtte være sognets menighedsråd, der repræsenterede gravstedsretten til fællesgraven med 16 tyske flygtninge fra Østzonen, hvis man ikke kunne få forbindelse med de dødes pårørende. Asmund rettede adskillige henvendelser til Kirkeministeriet, men blev afvist hver gang. Det gjorde efterhånden den senere departementschef August Roesen irritabel, hvilket han havde svært ved at skjule: »Der kan protesteres lige så meget, man har lyst til, for hvis Kirkeministeriet bestemmer, at centralkirkegårde skal oprettes netop det bestemte sted, kan den lokale myndighed ikke modsætte sig dette. Der har været fremsat alt for mange forvrølede udtalelser i denne sag, og jeg forstår ikke den modstand, der hersker«.

Ørsted Menighedsråd og Asmund valgte derefter at gå til ombudsmanden i december 1960. Ombudsmand Stephan Hurwitz gav sagen en grundig behandling og fik gennem korrespondance med Kirkeministeriet nogle interessante nuancer frem, som ministeriet ikke på noget tidspunkt under sagens forløb havde fundet anledning til at meddele til menighedsrådene. Bl.a. hed det, at »ministeriet selvfølgelig under forhandlingerne havde haft mulige særønsker under overvejelse, herunder også tilfælde, hvor en pårørende til en af de afdøde tyske statsborgere havde taget sig af en gravs udsmykning eller vedligeholdelse. Ministeriet havde herved henvist til forslagens artikel 10 og anførte, at ministeriet gerne havde set og også oprindelig foreslået en noget videre formulering af denne undtagelsesbestemmelse, men hidtil havde dette ikke kunnet gennemføres«. Om kompetence spørgsmålet hedder det, at ganske vist var bestemmelsen i Danske Lov 2-22-34 ikke formelt ophævet, men ombudsmanden måtte »anse den for bortfaldet, bl.a. fordi den forudsætter

en administrativ ordning, der er ændret ved de senere kirkelove«. Ombudsmanden tilføjer den historiske oplysning, at betegnelsen »Kirkens forsvær« i Danske Lov henviser til stiftsbefalingsmanden og biskoppen, underforstået at denne myndighed ikke i dag uden videre kan overføres til menighedsrådet. Ombudsmanden måtte mene, at Kirkeministeriet havde beføjelse til at bestemme over gravflytninger og til at betragte en fremmed regering som repræsentant for de pårørende til de afdøde, når disse pårørende ikke kunne efterspores. Endelig fjøede ombudsmanden så til, at »den endelige afgørelse af spørgsmålet, om menighedsrådet kunne modsætte sig en eventuel ligflytning, henhørte under domstolene«.

Det tredje center for modstand og protest var Birkerød, og i denne protest var det især den anti-tyske, nationale tone, der lød. Sognepræst Svend Melbye spurgte, henvendt til Kirkeministeriet: »Hvad skal vi dog med disse store tyske gravpladser på 30 danske kirkegårde? Hvor længe skal de blive liggende? Måske i hundreder af år. Hvem kan forhindre valfartsrejser syd fra til disse gravpladser«. Han udmalte den makabre opgravning af benrester og kranier og opfordrede i marts 1966 de jyske menighedsråd til at »nægte de tyske opgravere adgang til kirkegårde, inden en retsafgørelse er faldet«. På Sjælland og Fyn var det for sent, for der var opgraverne næsten færdige med deres arbejde. Melbye fortalte, at der sandelig var blevet protesteret kraftigt også på øerne, men forgæves. I Ringsted »var byens befolkning harmfuld og frihedskæmperne overvejede at møde op og slå kreds om det tyske gravsted gid de havde gjort det! - men opgav det«. Svend Melbyes offentlige protester førte ham ind i et samarbejde med højesteretssagfører Ove Mogenssen, Blovstrød, der senere kom til at føre retssagen for de jyske menighedsråd mod Kir-

Flygtninge fra lejren i Starup 1946. (Foto: Aastrup Sognearkiv).

keministeriet. Sammen prøvede de at rejse en bred folkelig protest i form af en underskriftsindsamling. I protesten nævntes både gravfreden og menighedsrådenes kompetence, men det kan ikke nægtes, at det er de nationale toner, der prægede udtalelsen: »Vi finder det ganske usømmeligt, at der på nogle danske kirkegårde af tyske instanser skal indrettes fællesgrave med officielle mindesmærker over de tyskere, der under besættelsen døde her i landet. Vi anser planen for at være en national taktløshed, der mødes med harme fra befolkningens side, og vi opfordrer alle danske til at slutte sig til vor protest«. Det initiativ kom der nu ikke noget ud af. Der skal ganske mange kræfter til at sætte en landsindsamling i gang!

Fra protest til proces

Vi vender nu tilbage til pastor Østergaard i V. Starup i Ribe Stift, for det var herfra sagen udviklede sig videre. På Østergaards initiativ blev der holdt en række lokale møder mellem menighedsrådsmedlemmer og præster, og et udvalg bestående af sognepræsterne Østergaard, Riber Jensen, Holsted, Knud Bech, Obbekjær, Thomas Bruun, Brørup og en repræsentant for Askov Valgmenighed fik til opgave at arbejde videre med sagen med henblik på et sagsanlæg mod Kirkeministeriet. Folksbund var i løbet af 1965-66 gået i gang med opgravninger i Jylland, i februar 1966 adviserede Kirkeministeriet alle menighedsråd i Tønder, Ribe, Åbenrå, Sønderborg og Haderslev amter om, at besøget af de tyske opgravere kunne forventes i nær fremtid, og at gravene i Ribe Stift skulle samles på kirkegårdene i Esbjerg, Oksbøl og Tønder. Alle henvendelser til offentligheden, til ministerium, politikere og Folksbund havde været resultatløse. Når et menighedsråd sendte en protest eller anmodning om dispensation til ministeriet, fik det et afslag, som imidlertid indeholdt den passus, at »menighedsrådet i henhold til grundlovens § 63 vil kunne indbringe spørgsmålet for domstolene«. Samtidig modtog udvalget en henvendelse fra den tidligere nævnte højesteretssagfører Ove Rasmussen, som opfordrede til sagsanlæg og tilbød at føre sagen uden vederlag.

Det var naturligvis en alvorlig beslutning for menighedsrådene at lægge sag an mod deres eget ministerium, men der var ikke andre muligheder for dem, der ønskede at forfølge sagen. Og menighedsrådene blev af flere sagkyndige bestyrket i, at de juridisk havde en »god sag« over for ministeriet.

Ove Rasmussen skrev i marts 1966 til Østergaard, at »kirkegårdene tilhører jo ikke staten, men enten kommunen eller den enkelte kirke

som juridisk person, og principielt er det disse ejere, der har rådigheden herover. ... Kirkeministeriet har visse bestemte beføjelser, men udøver ikke nogen almen overhøjhed og har ingen kompetence til at slippe en privat tysk forenings funktionærer løs på de enkelte kirkegårde«.

Allerede to år tidligere havde Ørsted Menighedsråd indhentet et juridisk responsum hos advokatfirmaet Søren G. Nielsen, Allingåbro. Heri hed det, at »overenskomsten (med Tyskland) ikke giver Kirkeministeriet kompetence til at diktere det enkelte menighedsråd noget som helst«. Der blev henvist til love fra 1947 om kirker og kirkegårde og til ombudsmandens udtalelse fra 1961, hvoraf man må komme til det resultat, »at menighedsrådet skal spørges og skal give sin tilslutning til alle dispositioner på den enkelte kirkegård«. Der var tale om, at ministeriet skulle give sin tilladelse til ligflytninger, men det forudsattes, »at vedkommende menighedsråd i forvejen havde givet sin tilslutning til ligflytningen, hvorimod man ikke kan fortolke ordet tilladelse derhen, at kirkeministeriet mod menighedsrådets vilje kan påbyde ligflytning«. Også den tidligere kirkeminister Carl Hermansen bestyrkede udvalget i dets synspunkter. Han skrev i et brev til Østergaard: »Hvem ejer vore middelalderkirker? Det kan ikke være staten, der ejer dem. Man giver ikke tilskud, såfremt man er ejer. Men er man ejer som jeg mener, at menighedsrådet er så er man suveræn i slige sager. Jeg ser sådan på det, at en dom ved Østre Landsret, der ville give ministeriet medhold, i virkeligheden vil være ganske katastrofal, fordi den vil være en deklaration af statens ejendomsret til kirkerne. En dom, der går menighedsrådene imod, vil ikke blot berøre det aktuelle forhold om Tyskergravene, men gribe dybt ind i spørgsmålet om ejendomsretten og vil i en given situation få skæbnesvangre

følger. Og det undrer mig, at man i ministeriet ikke har kunnet indse dette«.

Inden retssagen begyndte, blev også kirkehistorikeren P. G. Lindhardt rådspurgt af Østergaard. Han sagde, at spørgsmålet om ejendomsretten var det springende punkt i forholdet mellem stat og kirke. Det havde været genstand for mange forhandlinger i Rigsdagen omkring århundredskiftet, men det var aldrig blevet afklaret juridisk, og det var den egentlige grund til, at Danmark aldrig havde fået en kirkeforfatning.

Det eneste men unægtelig også vigtige modspil til disse anbefalinger af at få en retslig afgørelse var departementschef August Roesens udpræget statskirkelige indtilling, som i denne sag kom til udtryk på en måde, som menighedsrådene opfattede som arrogant og stødende.

På denne baggrund er det forståeligt, at menighedsrådenes udvalg besluttede sig for en retssag og i marts 1966 overlod til Ove Rasmussen at forberede og gennemføre denne, idet man fra begyndelsen understregede, at det, man ønskede at få fastslået, var menighedsrådenes kompetence til at værne om gravfreden og handle derefter.

Der forestod nu et meget tidkrævende arbejde, som i alt væsentligt kom til at hvile på pastor Østergaard, nemlig at kontakte og orientere menighedsråd fra Skagen til grænsen. Alle skulle have mulighed for at tilslutte sig retssagen og dermed i det mindste udskyde gravflytningerne. Der lå jo vidt forskellige skæbner i de tyske grave, i enkelte tilfælde var der forbindelse med pårørende, men i langt de fleste ikke. Der var navngivne og uidentificerede døde, der var personer af mange forskellige nationaliteter, og hvornår kunne man så i det hele taget tale om tyske grave, der var grave med allerede formuldede lig, og der var grave, hvor

fredningstiden endnu ikke var udløbet. Østergaard har i sit arkiv samlet en utrolig omfattende korrespondance og notater om telefonsamtaler med flere hundrede menighedsråd. Der var ét spørgsmål, som angik alle: Hvad var omkostningerne ved en retssag, og skulle menighedsrådsmedlemmerne personligt hæfte for udgifterne. Det sidste var der selvfølgelig ikke tale om (ministeriet havde jo også selv henvist menighedsrådene til at anlægge sag), og udgifterne blev af en meget beskeden størrelse: 500 kr. pr. råd plus 200 kr. for appellen til Højesteret.

I løbet af sommeren 1966 meldte der sig 90 menighedsråd, som ønskede at deltage i retssagen. Formelt blev det ordnet på den måde, at initiativtagerne, de 13 menighedsråd i Askov, Holsted by, Obbekjær, Hjortlund, Brørup, Bække, Grindsted, Vester Starup, Ribe Domsogn, Ribe Sct. Catharinæ Sogn, Bramming (alle Ribe Stift) samt Svenstrup (Haderslev Stift) var sagsøgere, mens 77 menighedsråd tilsluttede sig (såkaldte biintervenienter). Selvom retssagens udfald naturligvis ikke blev påvirket af sagsøgernes antal, er det alligevel værd at lægge mærke til, at så mange tilsluttede sig retssagen. Det er et klart udtryk for, at det her drejede sig om en sag, som berørte store dele af den danske befolkning. På den anden side kan der dog ikke være tvivl om, at grunden til den store folkelige opslutning ikke så meget var det kompetenceproblem, som menighedsrådene ønskede afklaret, men derimod resterne af besættelsestidens modvilje mod alt tysk! - At det var tilfældet, viste pressens behandling af sagen tilfulde.

Pressen og gravflytningerne

Det er klart, at denne sag havde dagspressens fulde opmærksomhed i hele ti-året 1958-68. Det drejede sig her om et helt usædvanligt pro-

jekt, som havde alle ingredienser til »godt pressestof« i sig. At projektet fik et anstrøg af dramatik ved at både politi og retsvæsenet blev inddraget, var naturligvis kun med til at skærpe pressens interesse. En lind strøm af læserindlæg blev fulgt op af redaktionelle kommentarer på lederplads og af detaljerede reportager fra de kirkegårde, hvor opgravningerne fandt sted. Da retssagen blev gennemført, blev den også fulgt meget nøje både i den lokale og den landsdækkende presse. Langt den overvejende del af dagspressen var stærkt kritisk over for flytningerne, og kritikken rettede sig mod kirkeministeren og især mod ministeriets ledende embedsmænd. Også den tyske organisation Volksbund fik en hård medfart, og i det hele taget var det de følelsesmæssige og nationale strenge, der blev spillet på mens det saglige anliggende, gravfreden og kompetencen til at værne den, gled stærkt i baggrunden. Det var vist kun Kristeligt Dagblad og Dannevirke der viste nogen forståelse for projektet, mens Jyllands-Posten og Ekstrabladet førte an i det, som kirkeminister Bodil Koch kaldte en systematisk hetz. I december 1965 kunne man f.eks. læse i Jyllands-Posten: »Gravkommandoet er ved at være færdigt på de østlige øer, die Inseln Seeland u.s.w., og nu rykker denne afdeling af Gräbermachten frem mod Fyn og Jylland. De skal i gang med deres sørgelige arbejde. Vi har ikke set uniformerne, men både vissengrønt og dødningehoveder kender vi fra tidligere«. Og på samme tid kunne man i en leder i Land og Folk læse: »Tyske revanchister er i deres fulde ret til at rejse kæmpemonumenter på gravstederne, og så er der jo ikke langt til store massemøder, der kan tjene mange formål«. Denne ubehagelige antityske stemmeføring kom desværre i nogen grad også til at smitte af på retssagen, men forinden blev den også draget frem i Folketinget.

Folketing og ministerium

Et så stærkt folkeligt engagement i en sag, som meget store dele af befolkningen kom i berøring med, fik naturligvis også landspolitikerne til at lytte. Ministeriet havde ikke fundet det nødvendigt at bede Folketinget om at lovgive om gravflytningen. Og overenskomsten af 3. oktober 1962 blev ikke forelagt Folketinget til godkendelse. Ministeriet ordnede denne sag administrativt under henvisning til Grundlovens § 19, der bestemmer, at »Kongen (= ministeriet) ikke kan indgå nogen forpligtelse, til hvis opfyldelse Folketingets medvirken er nødvendig, eller som i øvrigt er af større betydning«. Da sagen ikke ansås at være »af større betydning«, sluttedes så modsætningsvis, at Folketingets medvirken ikke var nødvendig. Folketinget tog dog selv initiativ til at blive orienteret ved et spørgsmål stillet af Ellen Strange Petersen (Kons.) til kirkeministeren den 23. oktober 1963. Spørgeren havde »med nogen undren« hørt om overenskomsten og mente, at det måtte »være af betydning for Folketinget at høre begrundelsen for i det hele taget at røre ved gravene. Hun havde bemærket sig den stærke folkelige modstand og ville derfor også vide, »om man vil undlade at foretage flytninger de steder, hvor menighedsrådene sætter sig derimod«. Hun henviste til, at også borgere i Tyskland var imod flytningerne og havde givet udtryk for »at flytninggravpladser ikke skal være valfartssteder«. I Bodil Kochs redegørelse for sagen er der ud over de faktuelle oplysninger et par interessante passager. Hun nævner den ofte fremsatte indvending, at når man gravede de døde tyskere op, kunne man lige så godt føre dem hjem til Tyskland. »Denne unægtelig nærliggende mulighed blev fra dansk side straks nævnt over for den tyske regering, men den afvistes af principielle grunde. Det ville få alt for vidtgående konsekvenser i forholdet til andre

lande, hvis tyskerne begyndte at hjemføre de tyske krigsdøde bedrøveligt nok«. »Kunne vi så ikke have nægtet at gå med til projektet?«, spurgte ministeren og svarede: »Et sådant standpunkt er nu engang ikke holdbart. Hvis Danmark fulgte den linje og modsatte sig ønsket om samling af de tyske grave, ville man mig bekendt være det eneste land blandt mange, der indtog en sådan holdning«. Om menighedsrådenes mulige kompetence i sagen kan hun »ikke for øjeblikket give et fuldgyldigt svar«, men »det er naturligvis rimeligt, at vi, hvor det kan lade sig gøre, vil tage mest muligt hensyn til det enkelte menighedsråd, men der må kunne fremføres meget væsentlige argumenter«. At Bodil Koch ikke selv har været specielt glad for hele arrangementet, synes at fremgå af de her citerede passager og også af hendes afslutning: »Kære Ellen Strange Petersen, Kirkeministeriet er sig i høj grad sit ansvar som værner af gravfreden bevidst, men De ved jo lige så vel som jeg, at nu og da møder vi problemer, som kun kan løses ved et forsøg på en afvejning af principper og den livets barske virkelighed, vi står over for«.

Gravflytningen blev genstand for endnu en redegørelse i Folketinget, nemlig den 15. december 1965. Her var anledningen en forespørgsel fra Kresten Damsgaard (V), der bl.a. som motivering for sit spørgsmål gav udtryk for »utilfredshed med, at ordningen er blevet til ved et magtbud fra oven. Folketinget har ikke været spurgt, heller ikke menighedsrådene«. Bodil Koch er denne gang mere udførlig i sin gennemgang af aftalen, men hun er skarpere i tonen: »Spørgeren kunne jo selv have rejst sagen i Folketinget, hvis ikke han mente, at den kunne ordnes administrativt af regeringen, det var for sent at rejse det spørgsmål nu, tre år efter aftalens indgåelse og halvt henne i arbejdet«. Bodil Kochs skarpe udfald gjaldt især »den sy-

Gravpladsen i Oksbøl, hvortil gravene flyttedes. (Foto: Aastrup Sognearkiv).

stematiske hetz, der har været iværksat mod denne sag i en del af pressen«. »Det er beklageligt, at visse dagblade har fundet det rimeligt at køre denne sag ud på en mosegrund, hvor svampevækst fra besættelsestiden og krigens onde år endnu har rødder«. Hun begrundede sin holdning til sagen med en forpligtelse over for en international aftale: »at jeg ikke alene har ret, men også pligt til at føre den for Danmark bindende dansk-tyske overenskomst til ende, når administrationen nu engang påhviler Kirkeministeriet. Det er ganske enkelt min opgave, omend langt fra en livssag for mig, som det ærede medlem forbløffende nok udtrykte sig«.

Retssagen

Heller ikke under retssagen lykkedes det at undgå de nationalistiske toner, og det måtte menighedsrådenes advokat, højesteretssagfører Ove Rasmussen, bære ansvaret for. Han havde aldrig lagt skjul på, at hans modvilje mod gravflytningerne først og fremmest var en forlængelse af besættelsestidens anti-tyske holdning. Det fremgik f. eks. af hans to kroniker i Politiken i marts og november 1965. I et brev af 22. november 1965 til provst Asmund, Ørsted, skriver han: »Min aktion vedrørende flytningen af de tyske grave havde jo oprindeligt et alment sigte og var vel ikke mindst vendt mod slutfasen: de vedvarende tyske arrangementer, mens De især havde vendt Dem mod den ind-

ledende manøvre: selve opgravningen. Min aktion var oprindeligt nærmest politisk, mens jeg ikke havde anskuet problemet særligt juridisk, hvad jeg nu har ovevejet nærmere«. Det fremgår af Østergaards referater af udvalgets møder og korrespondance, at man både før og under retssagen imødegik Ove Rasmussens politisk-nationale argumentation og bad ham om at holde sig til det, sagen drejede sig om. Efter han under proceduren havde brugt det meste af en formiddag til at skildre Volksbunds metoder og karakter af privat organisation, »gjorde pastor Bech og jeg ham i frokostpausen opmærksom på, at det var os ikke om at gøre at angribe Volksbund, vi var ikke ude i et nationalistisk ærinde, men det var gravfreden vi ville værne. »Det gik så vidt« skriver Østergaard, »at retspræsidenten afbrød ham på et vist tidspunkt og sagde: »Sig mig, er det Deres egen sag, De plæderer, eller menighedsrådenes?«.

Forsvareren, kammeradvokat Poul Schmith, tog ikke stilling til principperne i spørgsmålene om menighedsrådenes kompetence og gravfreden. Han ønskede ikke at gøre gældende, at kirkegårdsjorden tilhørte staten, men »det er uden betydning, hvorledes ejendomsforholdet til kirkegårdene i det enkelte tilfælde er ordnet«. Kirkeministeriets beføjelser i spørgsmål om flytning af lig »fremgår såvel af gammel praksis som af de gældende lovbestemmelser, og det er tillige en følge af ordningen af statsadministrationen med Kirkeministeriet som øverste myndighed«. Dermed blev altså den rene statskirkelige opfattelse lagt til grund, hvorefter hele Folkekirken er en del af statsforvaltningen. Endelig påberåbte kammeradvokaten sig, at der var tale om international sædvane med samling af krigsdøde, og at den fremmede stat i sådanne tilfælde kunne træde i de pårørendes sted. Landsretten frifandt Kirkeministeriet med henvisning til, at den »indgæede over-

enskomst hviler på anerkendt international sædvane«, at Tyskland »har været berettiget til at optræde som repræsentant for de af overenskomsten omfattede krigsdødes pårørende«, »at afgørelser om ligflytning i overensstemmelse med gammel administrativ praksis træffes af Kirkeministeriet som øverste administrative, kirkelige myndighed« og at hensynet til gravfreden »ikke findes at kunne give sagsøgerne ret til at være medbestemmende med hensyn til flytning af de af overenskomsten omfattede lig.« Hver af parterne skulle bære sine egne omkostninger. Menighedsrådene, der havde anlagt sag, var alle enige om appel til Højesteret, fordi man fandt sagen af principiel karakter. Højesteret afsagde dom den 23. maj 1967, men uden selvstændigt at tage stilling til de to rejste principielle spørgsmål om kompetence og gravfred. Højesteret fastslog blot, at »den trufne ordning svarer efter det oplyste til overenskomsten, der efter den 2. Verdenskrig er indgået mellem den tyske forbundsrepublik og en række andre stater, og der er ved overenskomstens artikel 10 taget forbehold om private gravstedsrettigheder«. På den baggrund blev landsrettens dom stadfæstet.

Slutfasen

Herefter havde menighedsrådene udtømt deres muligheder, og i løbet af det næste års tid blev gravflytningerne ført til ende, så de tyske krigsdøde blev samlet på 30 kirkegårde rundt i hele Danmark. Disse gravpladser må formodes at blive bevaret uden tidsbegrænsning. I Birkerød blev tre af de 17 krigsdøde liggende på kirkegården, mens resten blev flyttet, i Ørsted bevarede en gravplads, mens 15 blev flyttet i oktober 1968, begge steder under henvisning til aftalens artikel 10 om pårørendes gravstedsret.

Pastor Østergaard og menighedsrådet i Vester Starup havde ikke mulighed for at benytte

denne artikel, for trods meget ihærdige anstrengelser lykkedes det aldrig at opspore pårørende til de to begravede. Alligevel fortsatte kampen for at undgå gravflytningerne. Der ligger i arkivet adskillige udkast til breve, nogle forfattet af Østergaard, andre af kirkeværgen Lambert Lauridsen, breve som for nogles vedkommende må formodes ikke at være blevet afsendt. Det er henvendelser til Kirkeministeriet og til Folksbund med fornyede forslag til dispensation, da alle muligheder for at finde pårørende efter sigende ikke var udtømt. Der er formuleringer, der minder betænkeligt om trusler, og der er overraskende oplysninger om, at kirkegårdsregulering ikke for tiden gør det muligt at stedfeste gravene! Menighedsrådets modstandsvilje er jo nok også blevet næret af, at den folkelige protest fortsatte, ikke bare i Danmark, men også i spredte tilfælde i Tyskland. Bl.a. rettede to teologiske professorer i Göttingen, Carsten Colpe og G. Harbsmeier, i juli måned 1968 en appel til den tyske udenrigsminister Willy Brandt om at gribe ind, og samtidig bad de Det Teologiske Fakultet i Århus om at prøve at formå det danske kirkeministerium til at ændre holdning i sagen om gravflytninger.

Det var altsammen kun de sidste krampe-trækninger. Også de to grave på Vester Starup Kirkegård blev flyttet i løbet af efteråret 1968.

Konklusionen af det forløb, som gravflytningssagen fik, er, at menighedsrådenes egentlige anliggende kom i klemme mellem nationale følelser og internationale forpligtelser og derfor aldrig fik den ønskede behandling og afgørelse. Anliggendet var som nævnt spørgs-

målet om menighedsrådenes selvstændige ret og pligt til at værne gravfreden på deres kirkegårde.

I den offentlige debat gled dette anliggende i baggrunden og blev overdøvet af nationalistiske, anti-tyske efterklange fra besættelsestiden.

I retssagen kom anliggendet ikke op til overfladen som det spørgsmål, der skulle have en afgørelse. Retten lagde derimod vægten på, at der var tale om en overenskomst mellem to stater, som fulgte international sædvane, og så behøvede man ikke at forholde sig til gravfred og kompetencespørgsmål. Der var i det pågældende tiår ikke nær så megen opmærksomhed omkring kirkejura, som der kom i 1980'erne og fremefter. Menighedsrådenes juridiske rådgivere havde derfor ingen baggrund for en nuanceret vurdering af forholdet mellem folkekirke og stat. De sammenlignede menighedsrådene med kommunerne, der ifølge grundloven har en selvstændig ret til at styre deres anliggender. Den grundlovsret har menighedsrådene imidlertid ikke. På den anden side kendte juristerne dengang ikke til den skelnen mellem et juridisk og et teologisk normsæt, som i dag spiller en rolle i kirkerets-debatten. Om det havde ændret på sagens udfald, er nok mere end tvivlsomt, men det er muligt, at ministeriet havde fundet det både rimeligt og nødvendigt allerede under forberedelserne at inddrage både Folketing og menighedsråd.

Finn Riber Jensen Birkevænget 4, 6670 Holsted, cand. theol. provst emeritus.